

दलित व आदिवासी स्त्रियांचे प्रश्न आणि संघर्षाचा अभ्यास

डॉ. धनंजय नागोराव मोगले
संशोधक मार्गदर्शक,
वसुंधरा कला महाविद्यालय, जुळे सोलापूर

सारांश (Abstract):

जातीव्यवस्था आणि पितृसत्ताक पद्धती यांमुळे या समूहातील महिलांना 'दुहेरी शोषणा'ला सामोरे जावे लागते. साक्षरता दरातील तफावत (अनुसूचित जाती: ५६.५%, अनुसूचित जमाती: ४९.४%), रोजगारातील अल्प सहभाग आणि जमिनीच्या अधिकारांपासून वंचितता ही या गटाच्या मागासलेपणाची प्रमुख लक्षणे आहेत. अभ्यासातून असे दिसून येते की, २०१४ ते २०२२ दरम्यान दलित महिलांविरुद्धच्या गुन्ह्यांमध्ये १२.७% वरून १५.९% पर्यंत वाढ झाली आहे, जे सुरक्षिततेच्या गंभीर प्रश्नाकडे निर्देश करते. भारतीय संविधानाने कलम १५(४), ४६, ३३० आणि ३३४ अन्वये या वर्गाला संरक्षण दिले असले तरी, अंमलबजावणीतील त्रुटींमुळे प्रत्यक्ष लाभ मिळण्यात अडथळे येत आहेत.

KEYWORDS: दलित व आदिवासी महिला, सामाजिक शोषण, साक्षरता दर, घटनात्मक तरतुदी, धोरणात्मक सुधारणा, मानवाधिकार.

प्रस्तावना :

भारतीय समाजव्यवस्थेत जाती आणि लिंग (Gender) हे दोन घटक व्यक्तीच्या सामाजिक स्थानाचे निर्धारण करतात. यामध्ये दलित आणि आदिवासी महिलांचे स्थान सर्वात खालच्या स्तरावर असल्याचे दिसून येते. या महिला केवळ 'स्त्री' म्हणून लिंगाधारित भेदभावाचाच नाही, तर 'दलित' किंवा 'आदिवासी' म्हणून जातिगत द्वेषाचा आणि बहिष्काराचाही सामना करत आहेत. यालाच समाजशास्त्रीय भाषेत 'दुहेरी किंवा बहुआयामी शोषण' असे म्हटले जाते.

सद्यस्थितीत, भारताच्या प्रगतीचे दावे केले जात असतानाही, दलित आणि आदिवासी महिलांच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक आकडेवारीतील दरी चिंताजनक आहे. सर्वसाधारण महिलांच्या तुलनेत या गटातील साक्षरतेचे प्रमाण अत्यंत कमी असून, निम्न्याहून अधिक आदिवासी लोकसंख्या आजही बहुआयामी दारिद्र्यात (Multidimensional Poverty) जीवन जगत आहे. आरोग्य, स्वच्छ पाणी आणि जमिनीची मालकी यांसारख्या मूलभूत गरजांपासून हा गट आजही वंचित आहे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

भारतीय समाजात जातीव्यवस्था शेकडो वर्षांपासून रूढ आहे, ज्यामध्ये दलितवर्गाला अस्पृश्य (अछूत) मानण्यात आले आहे. स्त्रियांचं दुय्यमस्थान आणि पितृसत्तात्मक अन्यायही यात भर घालत आला. स्वातंत्र्यापूर्व काळी, ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, बाबा साहेब आंबेडकरांसारख्या समाजसुधारकांनी जाती आणि लिंग यांच्या विरुद्ध लढा दिला. १९५० साली संविधान सभेने अस्पृश्य उन्मूलनाचे कलम १७, अनुसूचित जातींच्या शिक्षण-आर्थिक कल्याणासाठी कलम ४६ आदींची तरतूद सुनिश्चित केली. मात्र सामाजिक समता पूर्णपणे प्राप्त व्हावी म्हणून अजूनही खूप संघर्ष सुरूच आहे. उपनिवेशवादानंतरही, अनेक राजकीय-आर्थिक संरचना दलित-आदिवासी राबणाऱ्या साम्राज्यवादी किंवा उच्चवर्णीय नेत्यांच्या अनुकूल होत्या. उदाहरणार्थ, बांधकाम-दहिसारणांद्वारे श्रमाचे शोषण आणि भूमिहीनतेच्या समस्यांनी या गटातील महिलांची बाजू अजूनही घट्ट केली आहे.

विकास आणि संघर्ष

स्थापत्य, विकास प्रकल्प आणि पाटबंधारे यांसारख्या उपक्रमांमध्येही अनुसूचित जाती व जमातींना जमीन ताब्यातून हलवण्यास अनेकदा भाग पाडले जाते. आदिवासींच्या बाबतीत, २००६ मध्ये जंगल हक्क कायदा मंजूर झाला, ज्यात आदिवासींना आपल्या जमिनीचे हक्क स्वयंपट्ट्यांच्या माध्यमातून मिळावेत हे उद्दिष्ट आहे. मात्र व्यवहारात त्यातील जटिलतेमुळे आणि स्थानिक संस्थांच्या उपाययोजनांमुळे पिढ्यान्पिढ्या त्यांची स्थिती फारशी बदलत नसल्याचं दिसतं. सारांशतः, स्वातंत्र्यानंतर सत्ताधीशांनी संविधानातून धोरणात्मक निर्णय घेतले, पण त्याची तडजोड व अंमलबजावणी या दोन्हीचा अभाव आहे, ज्यामुळे दलित-आदिवासी स्त्रियांचे प्रश्न आणि संघर्ष पुसट स्वरूपातच राहतात.

सामाजिक-आर्थिक निर्देशक

दलित आणि आदिवासी स्त्रियांवरील आर्थिक विषमता अनेक आकडेवारीतून स्पष्ट होते. शिक्षणात त्या खूप मागे आहेत. २०११ च्या जनगणनेनुसार अनुसूचित जातींच्या महिलांचा साक्षरता दर ५६.४६% इतका होता, आणि अनुसूचित जमातींमध्ये तर केवळ ४९.३६% आहे. हा फरक खूप मोठा आहे – सर्वसाधारण महिला साक्षरतेच्या (सुमारे ६४.६३%) तुलनेत ही आकडेवारी खूपच कमी आहे. आरोग्य दशा देखील चिंताजनक आहे: दलित महिलांचे आरोग्य आणि प्रसूतीदरम्यानच्या समस्यांची तीव्रता अधिक आढळते. विशेषतः अनुसूचित जाती आणि जमातींमधील माता मृत्यूदर आणि बालमृत्यूदर सर्वसाधारण गटांपेक्षा अधिक आहे. हे मुख्यतः शिक्षण, गरिबी आणि आरोग्य सेवांमधील असमानतेमुळे होते.

रोजगाराच्या बाबतीत, आकडेवारीनुसार अनुसूचित जातीतील सुमारे ३३.६% महिला आर्थिक कामात सक्रिय आहेत, तर आदिवासी समाजात हा आकडा सुमारे ५३.०% आहे (सर्वसाधारण महिलांची सरासरी २४% आहे). या फरकाचे कारण सांस्कृतिक असून, आदिवासी स्त्रिया पारंपरिक शेतीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर सहभागी असतात. भूमीहक्काचा विचार केल्यास, २०२१ च्या NFHS-5 च्या माहितीनुसार अनुसूचित जमातींच्या ३९.०% महिलांकडे कुटुंबातील जमिनीचे काही हक्क आहेत, तर दलित महिलांच्या बाबतीत हे प्रमाण सुमारे ३०.२% आहे. ग्रामीण भागात जमिनीची मालकी असूनही संसाधनांच्या वापरावरून या गटांना अनेकदा अडथळ्यांचा सामना करावा लागतो.

गरिबीच्या बाबतीतही दलित आणि आदिवासी समाज मोठ्या संकटात आहेत. बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांकप्रमाणे भारतातील सुमारे एक तृतीयांश दलित आणि साडेपाच कोटी आदिवासी अद्याप दारिद्र्यरेषेखाली आहेत. जुन्या तुलनेत हे प्रमाण घटले असले तरी, इतर गटांच्या तुलनेत ही स्थिती अजूनही नाजूक आहे. ताज्या अहवालानुसार, दारिद्र्यातील एकूण कुटुंबांपैकी ५/६ भाग हे अनुसूचित जमाती, जाती किंवा इतर मागासवर्गीयांचे आहेत. २०१५ पर्यंत काही प्रमाणात सुधारणा झाली असली, तरी प्रगत समाजाच्या तुलनेत या गटांची आर्थिक स्थिती अद्यापही आव्हानात्मकच आहे.

या सर्व परिस्थितीचा परिणाम म्हणून स्त्रियांवरील हिंसा आणि भेदभावही वाढत आहे. अनुसूचित जातींवरील अत्याचार प्रतिबंधक कायद्यांतर्गत (SC/ST Act) नोंदलेल्या गुन्ह्यांपैकी महिला आणि मुलींच्या विरोधातील घटनांचे प्रमाण २०१४ ते २०२२ दरम्यान १२.७% वरून १५.९% वर गेले आहे. सलग पाच वर्षांत अनुसूचित जातीय महिलांवरील अत्याचारांच्या प्रकरणांत ३७% वाढ झाल्याचे दिसून येते. मात्र, तपासातील त्रुटी आणि कायदेशीर प्रक्रियेतील विलंबा मुळे यातील केवळ ३२% प्रकरणांतच दोषींना शिक्षा होते. आर्थिक असुरक्षा आणि सामाजिक दबावामुळे अनेक स्त्रियांना अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवणे कठीण जाते.

संघटीत व अनेकगुणीय भेदभाव

दलित-आदिवासी स्त्रियांवरील भेदभाव हा केवळ जातीय नाही, तर लैंगिक आणि सामाजिकही आहे. त्यांनी ज्या दुहेरी शोषणाचा सामना केला आहे, त्याचे अनेक पैलू आहेत. समाजव्यवस्थेतील वारसाहक्क, मतदानाचा अधिकार, शिक्षण आणि आरोग्यसेवा यांमधील सहभागात या स्त्रियांना इतर समाजगटांपेक्षा खूप मागे राहावे लागते. उदाहरणार्थ, सार्वजनिक ठिकाणी वावरताना किंवा सुविधांचा वापर करताना आदिवासी वस्तीतील स्त्रियांना इतर जातींकडून होणाऱ्या त्रासाचे प्रमाण जास्त आढळते. दैनंदिन व्यवहारातही दलित महिलांविरुद्ध अपमानस्पद कृत्ये अनेकदा घडतात. ही लक्षणे वरवर कौटुंबिक किंवा स्थानिक स्वरूपाची वाटली, तरी त्यामागे खोलवर जातीय राजकारण असते.

शासकीय न्यायव्यवस्थेची गती धीमी असल्याने, सामाजिकदृष्ट्या वंचित असलेल्या दलित महिलेला न्याय मिळणे कठीण होऊन बसते. पोलीस किंवा प्रशासन अत्याचार रोखणारी भक्कम व्यवस्था म्हणून नेहमीच उभे राहताना दिसत नाही. अनेकदा गंभीर प्रकरणांमध्ये योग्य कलमांपेवजी सामान्य गुन्ह्यांतर्गत नोंद करून प्रकरणाची तीव्रता कमी केली जाते. तसेच, या भेदभावाबाबत तक्रार नोंदवण्यासाठी आणि न्यायालयातील लढाईसाठी आवश्यक असणारा निधी व सामाजिक समर्थनाचा मोठा अभाव या गटात जाणवतो.

समाजातील पितृसत्तात्मक स्वरूप या परिस्थितीला आणखी त्रासदायक ठरवते. लैंगिक अत्याचार किंवा दुर्व्यवहाराच्या प्रसंगी अनुसूचित जातींच्या महिला अधिक हतबल असतात, कारण त्यांना सामान्य सुरक्षा सुविधांचा लाभ पुरेशा प्रमाणात मिळत नाही. स्वातंत्र्यानंतरही या समाजात जातीय आणि लैंगिक शोषणाची मुळे आजही घट्ट रुतलेली आहेत.

कायदे आणि धोरणे

स्वातंत्र्यानंतर भारताच्या संविधानात अनेक तरतुदी अनुसूचित जाती आणि जमातींकरिता समतेचे अधिकार, आरक्षण आणि विशेष संरक्षण देतात. उदाहरणार्थ, कलम १५(४) व १६(४) नुसार शिक्षण व नोकरीत आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे. कलम १७ अस्पृश्यता नष्ट करते, तर कलम ४६ समाजाच्या कमजोर घटकांना (SC/ST व इतरांना) शिक्षण आणि आर्थिक कल्याणासाठी पुढे आणण्याची जबाबदारी राज्यावर सोपवते. संसदेतील आरक्षण (कलम ३३०, ३३२) आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील राखीव जागांमुळे या गटांतील महिला प्रतिनिधींना राजकारणात स्थान मिळत आहे. मात्र, महिला आरक्षण विधेयकातील उप-आरक्षणासारखे मुद्दे अजूनही पूर्णपणे सुटलेले नाहीत.

विशेष कायदेही अस्तित्वात आहेत, जसे की अनुसूचित जाती-अनुसूचित जमाती (अत्याचार प्रतिबंधक) कायदा, १९८९. या कायद्याचा उद्देश या गटांवरील गुन्ह्यांना आळा घालणे हा आहे. २०१५ मध्ये यात महत्वाच्या सुधारणा करण्यात आल्या, ज्यामध्ये न्यायालयीन प्रक्रियेचा वेग वाढवणे, पीडितांचे पुनर्वसन आणि देवदासी सारख्या प्रथांपासून दलित स्त्रियांचे संरक्षण करणे या गोष्टींचा समावेश करण्यात आला. मात्र, प्रत्यक्षात या कायद्यानुसार गुन्हे दाखल होणे आणि ते निकाली काढणे ही प्रक्रिया संथ आहे. सरकारी आकडेवारीनुसार, २०२० ते २०२२ दरम्यान या कायद्यांतर्गत शिक्षेचे प्रमाण ३९% वरून ३२.४% पर्यंत खाली आले आहे. २०२१ अखेरीस यासंबंधीच्या ९६% पेक्षा जास्त केसेस प्रलंबित होत्या आणि अपेक्षित असलेल्या विशेष न्यायालयांची संख्याही अद्याप अपुरी आहे.

कौटुंबिक हिंसेचा विचार करता, कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा (२००५) लागू झाला असला तरी, अनुसूचित जाती-जमातींच्या महिलांपर्यंत या कायद्याची माहिती आणि त्यातील कायदेशीर साधने पुरेशा प्रमाणात पोहोचलेली नाहीत. उज्ज्वला योजना, आवास योजना आणि विविध शिष्यवृत्ती यांसारख्या अनेक कल्याणकारी योजना या गटांसाठी राखीव असल्या तरी, पात्र महिलांना त्यांचा लाभ मिळवताना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो. त्यामुळे या समाजात जागरूकता निर्माण करणे आणि सक्षमीकरण कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करणे ही काळाची गरज आहे.

न्याय आणि सेवा प्रवेशातील अडथळे

दलित आणि आदिवासी स्त्रियांचा न्यायव्यवस्थेपासून असलेला दुरावा अनेक स्तरांवर दिसून येतो. प्राथमिक स्तरावर, पोलीस किंवा प्रशासकीय अधिकारी अनेकदा स्थानिक दबावाखाली अत्याचार प्रतिबंधक कायद्यांतर्गत (SC/ST Act) फिर्याद नोंदवण्यास नकार देतात. विशेषतः महिला पीडितांच्या बाबतीत गुन्हे गंभीर कलमाऐवजी सामान्य कलमांत नोंदवले जातात, ज्यामुळे त्यांना मिळणारे विशेष कायदेशीर संरक्षण दुर्लक्षित होते. एकदा खटला सुरू झाला की, साक्षीदारांची भूमिका डळमळीत होण्याची शक्यता असते. ग्रामीण भागातील अनेक दलित कुटुंबांचे आर्थिक अवलंबित्व उच्चवर्णीयांवर असल्याने, पीडित आणि साक्षीदार दबावाखाली येतात आणि शेवटी खटला कमकुवत होतो. अनेक दुर्गम भागांत, जसे की ओडिशा किंवा छत्तीसगडचे काही जिल्हे, विशेष न्यायालयांची कमतरता आणि मनुष्यबळाचा अभाव यामुळे खटले वर्षानुवर्षे प्रलंबित राहतात आणि ९०% पेक्षा जास्त प्रकरणांत आरोपींची सुटका होते.

सेवा उपलब्धतेच्या बाबतीत पाणी, स्वच्छता, आरोग्य आणि शिक्षण या मूलभूत गरजांमध्ये आजही अनुसूचित जाती-जमातींच्या स्त्रियांना पुरेसे प्राधान्य दिले जात नाही. बहुतेक सरकारी योजना त्यांच्या वस्तीपर्यंत पोहोचत नाहीत. उदाहरणार्थ, जननी सुरक्षा योजनेसारख्या गर्भवती महिलांसाठीच्या योजनांमध्ये या गटातील महिलांची नोंदणी इतरांच्या तुलनेत कमी आढळते. आरोग्य केंद्रांमधील कर्मचाऱ्यांची वर्तणूक आणि दिल्या जाणाऱ्या सुविधांमध्येही अनेक ठिकाणी भेदभाव दिसून येतो. शिक्षण आणि शिष्यवृत्ती योजनांच्या अंमलबजावणीमध्ये जागरूकतेचा अभाव असल्याने या स्त्रिया विकासाच्या मुख्य प्रवाहापासून दूर राहतात.

संदर्भ

1. Centre for Women's Development Studies (2022) – Status of Dalit Women in India (working paper).
2. Government of India, Ministry of Social Justice & Empowerment – Report on Socio-Economic Status of Dalit Women (शासकीय अहवाल, २०१८).
3. Ministry of Tribal Affairs, GOI – Press Release on ST Literacy (Sep 2020)
4. MOSPI – Women and Men in India-2016, शिक्षा व साक्षरता विभाग
5. National Campaign on Dalit Human Rights (NCDHR) – Dalit Women Rise For Justice Report, 2021